

Köroğlu, K.

1995 "Assur - Urartu Yazılı Belgeleri ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Alzi/ Enzi Ülkesi (Elazığ Bölgesi) Tarihi Coğrafyası", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara: 359-366.

KEMALETTİN KÖROĞLU

ASSUR-URARTU YAZILI BELGELERİ
ARKEOLOJİK KALINTILAR IŞIĞINDA
ALZİ/ENZİ ÜLKESİ (ELAZIĞ BÖLGESİ)
TARİHİ COĞRAFYASI

Hakkı Dursun Yıldız Armağanı
(Ayrıbasım)

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—A
1995

AŞŞÜR-URARTU YAZILI BELGELERİ VE ARKEOLOJİK KALINTILAR IŞIĞINDA ALZİ/ENZİ ÜLKESİ (ELAZIĞ BÖLGESİ) TARİHİ COĞRAFYASI

KEMALETTİN KÖROĞLU*

Alzi/Enzi, MÖ. II. bin yıldan Ortaçağ'a kadar oldukça uzun bir süre yazılı belge ve kaynaklarda, Doğu Anadolu coğrafyası ve daha çok da Elazığ bölgesi ile ilişkili olarak karşımıza çıkan bir ülke ve kent ismidir**.

Doğu Anadolu'nun bu kesiminde yapılan seferlere ilişkin bazı önemli tarihi coğrafya metinleri, yörede Hitit döneminde Alše ya da Alzi¹, Orta Aşşür döneminde Alzi ve Enzata², Yeni Aşşür döneminde Alzi, Enzi, Enzite³ Urartu yazıtlarında da Alzi⁴ olarak adlandırılan bir ülke ve kentin varlığından söz ederler. Bunların dışında Yunan, Roma ve Ortaçağ kaynaklarında Anzetene, Alznik, Alz/Arzn ve Arzanene, Hanzit vs. şeklinde geçen yer adları da, çoğu zaman tarihi coğrafya tartışmalarında Alzi/Enzi ile ilişkiye sokulmakta⁵; günümüzde de Elazığ il merkezinin güneyinde yer alan bir köy ve höyüğün *Til-Enzit* ismini taşıdığı bilinmektedir⁶.

Görüldüğü gibi Klasik döneme kadar, aynı coğrafya içinde aranabilecek bir-biriyle benzeşen dört değişik yazılış karşımıza çıkmaktadır: Alše, Alzi, Enzata/Enzite ve Enzi.

* Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

** Bu çalışma, 1988 yılında İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığım *Urartu Devleti'nin Güneybatı Yayılımı* adlı yüksek lisans tezimdeki Alzi bölümünün yeniden ele alınıp genişletilmesiyle hazırlanmıştır.

¹ Alzi bu dönemde hem ülke hem de kent adı olarak KURURU Alše, KURAlše, KURURU Alzija şeklindedir (bkz. G. del Monte-J. Tischler, *Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte*, Wiesbaden 1978, s. 10, 110; H. Ertem, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini*, Ankara 1973, s. 8).

² K. Nashef, *Die Orts-und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelasyrischen Zeit*, Wiesbaden 1982, s. 27, 107.

³ Ülke adı olarak KUREnzi, KUREnzite, KURAlzi şeklindedir (bkz. S. Parpola, *Neo-Assyrian toponyms*, Neukirchen 1970, s. 13, 125).

⁴ Ülke adı olarak KURAlzi şeklindedir (bkz. I. M. Diakonof-S. M. Kashkai, *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden 1981, s. 7).

⁵ Ancak bu geç dönem kaynaklarında verilen bilgilerin çelişkili ve lokalizasyon teklifleri için sağlam dayanaklar oluşturulamakta (bkz. H. F. Russell, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", *Anatolian Studies* XXXIV, 1984, 180) olduğu, bunlar esas alınarak yapılan lokalizasyon tekliflerinin Van Gölü, Dicle ve güneyde Subnat nehrinin kaynağı (Babil köyü) tarafından çevrelenen geniş bir alanı kapsamasından anlaşılmaktadır (bkz. E. Forrer-E. Unger, "Alzi", *Reallexikon der Assyriologie (RIA)* I, 1928, s. 88 vdd). Bu kaynaklardan destek alınarak yapılan diğer teklifler daha çok Elazığ ve yakın çevresi ile ilişkilidir (bkz. J. G. C. Anderson, "The Road System of Eastern Asia Minor With the Evidence of Byzantine Campaigns", *Journal of Hellenic Studies*, 17, 1897, s. 25; krş. E. Unger, "Enzi(te)", *RIA* II, 1938, s. 405 vd; L. Dillemann, *Haute Mesopotamie Orientale et Pays Adjacent*, Paris 1962, fig. 3; E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu sınırı*, çev. F. Işıltan, İstanbul 1970, s. 244).

⁶ R. Ataman, *Yeni Tabii Yer Adları 1977*, Ankara 1978, s. 23; V. Sevin, "Elazığ-Bingöl Yüzye Araştırması", VI. *Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)*, 1989, s. 454; M. B. Aşan, "Elazığ-Bingöl-Tunceli İleri Ortaçağ Yüzye Araştırması, 1987", VI. *AST*, 1989, s. 536 no. 15.

Bu yazılışlardan, Boğazköy metinlerinde görülen Alše'nin Akadça yazan ka-
tiplerce kullanıldığı ve aynı metinlerde sık sık geçen Alzi'nin karşılığı olduğu ka-
bul edilmektedir⁷. Enzi ve Enzite adları ise, Yeni Aşşür döneminde III. Şulmānu-
aşarēd (Salmanaser)'in üçüncü yılına ilişkin yazıtlarında birbirinin yerine kulla-
nılmaktadır⁸. Dolayısıyla bunlara çok benzeyen Enzata adını da dahil ederek bu
üçünün aynı adın değişik yazılış biçiminden başka bir şey olmadığı söylenebilir⁹.
Alzi ve Enzi adları ve bunların lokalizasyonları konusundaki görüşler ise biraz
karışık. Örneğin Streck¹⁰, emin olmamakla birlikte Unger¹¹, Olmstead¹² ve
Russell¹³ bunların aynılığını; Wilson¹⁴ ise kesin olmamakla birlikte Enzi ve Enzi-
te'nin Alzi'den farklı olduğunu benimsemektedir. Sözkonusu kentin yeri konu-
sunda ise Streck, geç dönem kaynaklarını temel alarak Palu ile Hani arasındaki
Hanzit yöresini, Unger de aynı gerekçe ile Palu-Gölcük sahasını, Russell Ergani-
Elazığ geçidini, Olmstead Lice-Genç geçidi yöresindeki Birklinçayı, Wilson Ergani-
Elazığ veya Lice-Genç geçidini, Burney¹⁵ Enzi için Elazığ ovası ile Harput
bölgelerini, Kessler¹⁶ ise Alzi için Toroslara güneyi Diyarbakır'ın kuzeyini önerir-
ler.

Bütün bu önerilerde Alzi, Enzi ve Enzite'nin haritalardan saptanan, geç dö-
nemdeki isimlerle olan benzerliğinin dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Ancak ge-
rek isimlerin birbiriyle eşlenmeleri ve gerekse önerilen yer konusunda açıklık ol-
madığı görülmektedir. Bundan dolayı, daha ileri bir lokalizasyon teklifi için tarihi
coğrafya metinlerinin ifadeleri ve yaşayan isimlerle kurulan ilişkilere ek olarak
arkeolojik belgelerin de dikkate alınması gerekmektedir.

Bu isimlerden, yukarıda belirttiğimiz gibi, III. Şulmānu-aşarēd'in üçüncü yıl
seferinin farklı kopyalarında hem Enzi ve Enzite birbirinin yerine, hem de aşağı-
daki Siyah Obelisk örneğinde görüleceği üzere Alzi ikisi yerine kullanılmıştır.

Nimrud, Siyah Obelisk: "... Dönüşümde Alzi ülkesi geçitlerine girdim; Alzi,
Suḫni, Daiaeni, Tumme, Urartulu Aramu'nun krali Arzaşkun'u Gilzanu ve
Hubuškia ülkelerini fethettim..."¹⁷.

Dicle Kaynağı yazıtı: "...Enzite ülkesi geçitlerine girdim. Suḫme, Daiaeni ve
Urartu'yu zaptettim..."¹⁸

Russell¹⁹ bu farklı kopalarındaki yazılışlara ek olarak Alzi ve Enzi'deki "l" ve
"n" nin birbirlerinin yerine kullanılmasının Eski Aşşürca ve Akadca'nın Nuzi leh-
cesinde görüldüğüne işaret ederek bu iki adın ayrıntılı yolundaki kanıtları güç-
lendirir.

Konuya, tarihi coğrafya metinlerinin sözünü etikleri bölge ve burada
Alzi/Enzi'nin ilişkili olduğu diğer yer adlarına göre konumu dikkate alınarak bak-
ılacak olursa da sözkonusu isimlerin aynı olması gerektiği anlaşılır.

Alzi/Enzi adı, bu metinlere göre İsuwa ülkesi, Arzania nehri, Suḫme ülkesi
ve Amadanu/Madanu/Namdanu ülke veya dağları ile ilişkili bir alanda yer almak-
tadır.

Enzi veya Enzite'nin, II. binyılın ikinci yarısında Elazığ yöresinde bir krallık
olduğu bilinen İsuwa ile ilişkisi konusunda I. Tukulti-apal-eşarra ve III. Şulmānu-
aşarēd yazıtları oldukça açık bilgi verirler: Aşşür'da bulunan I. Tukulti-apal-
eşarra dönemine ait bir tablette şu ifadeler yer alır:

"Büyük Hattı ülkesinin Milidia kentine ilerledim. Allumarunun harcını al-
dim. İsuwa ülkesinin Enzatu kentini ve Suḫmu ülkesini fethettim. Esirler alarak
ülkeme getirdim"²⁰.

III. Şulmānu-aşarēd dönemine ait Kuruh Monoliti'nde ise İsuwa-Enzite, En-
zite-Arzania bağlantısı konusunda şu ifadeler bulunmaktadır:

"...Bît-Zamāni ülkesine hucum ettim. Bît-Zamāni'den hareket ettim. Nam-
danu ve Merusu dağlarını aştım. İsuwa ülkesindeki Enzite'ye karşı yürüdüm.
Enzite'yi tümüyle fethettim. Kentlerini yakıp yıktım, haraç ve ganimet aldım..."

Enzite'den hareket ettim. Arzania ırmağını geçtim. Suḫme ülkesine yaklaştım..."²¹.

Enzatu/Enzite ülkesi ve kentinin içinde yer aldığı İsuwa'nın, Hitit İmparator-
luğu (MÖ. 1450-1180) döneminde, Fırat nehrinin doğusunda Elazığ yöresinde,
Hurri kökenli adlar taşıyan kralların yönetimindeki bir ülke olduğu bilinmekte-
dir²². MÖ. XIV. yüzyılın ilk yarısında I. Şuppiluliuma döneminde Mitanni prensi
Mattiwaza ile yapılan antlaşmadaki "...Fırat'ı (Puratti) geçtim ve İsuwa'ya gir-
dim..."²³ ifadesi, bu ülkenin ve dolayısıyla Enzite'nin Fırat nehrinin doğusunda
olduğunu açıkça belirlemektedir. I. Tukulti-apal-eşarra dönemi yazıtında, Melitea
(Malatya) kentinden sonra bu ülkeden söz edilmesi, Hitit yazıtlarıyla paralellik

¹⁹ Russell age, 182.

²⁰ A. K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions II*, Wiesbaden 1976, no. 96.

²¹ Luckenbil, age, no. 604; Kuruh monolitleri adıyla literatüre giren II. Aşşür-nasir-apli ve III. Şulmānu-
aşarēd stelleri 1863 yılında Taylor tarafından Diyarbakır'ın 40 km. güneydoğusundaki Üçtepe höyüğünde bulu-
nurak British Museum'a taşınmıştır (bkz. J. G. Taylor, "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the
Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in their Neighbourhood", *Journal of Royal Geographical
Society*, 1865, 35 vdd).

²² J. Garstang-O. R. Gurney, *The Geograph of the Hittite Empire*, London 1959, s. 40 vdd.; H. Klengel,
"Die Hethiter und die İsuwa", *Oriens Antiquus* 7, 1868, s. 63 vdd.; H. Klengel, "Nochmals zu İsuwa" "*Oriens
Antiquus* 15, 1976, 85 vdd.; İsuwa'nın bu dönemdeki iki kralının adı saptanmıştır: Eḫlišarruma ve Arišarruma
(bkz. H. G. Güterbock, "Hittite Hieroglyphic seal Impressions from Korucutepe", *Journal of Near Eastern
Studies*, 32, 1973, 135 vdd.).

²³ Bkz. J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Text, Relating to Old Testament*, New Jersey 1969, s. 318
vdd.

⁷ Russell, age 182 vdd.; del Monte-Tischler, age, s. 10.

⁸ Bkz. not. 33 gösterilen yerler.

⁹ Araştırmacılar bu konuda fikir birliği içerisinde değildir (bkz. Forrer-Unger, age, s. 88 vdd.; K. Wilson,
"The Kurbaal Statue of Shalmaneser III", *Iraq* 24, 1962, s. 102 vd.; Russell, age, s. 182).

¹⁰ M. Streck, "Das Gebiet der heutigen landschaften Armenien Kurdistan und Westpersien nach den
babylonischen assyrischen Keilschriften", *Zeitschrift für Assyriologie* 13, 1898, s. 91 vd.

¹¹ Unger, age, s. 405.

¹² Olmstead, "The Calculated Frightfulness of Ashur nasir apal", *Journal of American Oriental Society*,
38, 1918, harita 1.

¹³ Russell, age, s. 182.

¹⁴ Wilson, age, s. 103.

¹⁵ C. A. Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayahdere", *Anatolian Studies*
XVI, 1966, s. 60.

¹⁶ K. Kessler, *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens*, Wiesbaden 1980, s.
121, harita 5, 167.

¹⁷ D. D. Luckenbil, *Ancient Records of Assyrian and Babylonia I*, Chicago 1926, no. 560.

¹⁸ Luckenbil, age I, no. 692; Üçüncü yıl seferiyle ilgili diğer yazıtlar için bkz. not. 33 gösterilen yerler.

gösterir ve tam açık anlamakla birlikte batıda bu kentle olan komşuluğuna işaret ediyor olabilir.

Üçüncü yıl seferinin anlatıldığı Kuruh monolitinin bu bölümüne göre Enzite'ye bir diğer yolla güneyden Bit-Zamāni ülkesinden hareketle Namdanu dağı aşılarak ulaşılmaktadır. Bit-Zamāni, MÖ. 11. yüzyıldan itibaren, Amēdi (Diyarbakır) çevresine yerleşen Arami kabilesi ve burada kurdukları devletin adıdır²⁴. Yazıtta adı geçen Namdanu ve Merisu dağlarının yeri konusu açık değildir. Bununla birlikte, aynı serefi anlatan ve özet gibi görünen yukarıda da değindiğimiz diğer yazıtlarda, Namdanu yerine Alzi veya Enzi/Enzite geçidi yazılmış olması, sözkonusu isimlerin birbirleriyle ilişkili alanda olduğunu gösterebilir. Enzite'den sonra geçilen Arsaniania'nın ise Klasik dönemde Arsanias olarak bilinen Murat nehri olduğu bilinmektedir.

Gerçekte III. Şulmānu-aşarēd'in 856 yılına ilişkin bu sefer kaydındaki Bit-Zamāni (Diyarbakır) - Namdanu-Merisu dağları - Enzite ülkesi - Arsaniania (Murat nehri) nehri güzergahını izleyebilmesi için geçeceği tek yol vardır. Bu da Diyarbakır yöresinden Torosları aşarak kuzeye çıkan ve en önemli geçitlerden biri olan Ergani-Maden geçidini aşan Diyarbakır-Elazığ yoludur. Böylece Namdanu adının Toros geçidi üzerinde aranması gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu adın, Aşşūr yazıtlarında Amadani, Madani olarak geçen ve bu geçit üzerindeki modern Maden'e lokalize edilen isimlerle aynı olduğu önerilmektedir²⁵. Böylece Namdanu veya aynı sefere ilişkin diğer yazıtlarda bu isim yerine kullanılan Alzi/Enzi geçidini Ergani-Maden yöresine lokalize etmek için negatif de olsa bazı ipuçları elde edilmiş olmaktadır. Bu durumda, Arsaniania ve Namdanu'nun konumundan hareketle, Enzi/Enzite kentini, Hitit ve Orta Aşşūr yazıtlarındaki gibi, Torosları aşan bu geçidin kuzeyinde ve Murat nehrinden önce, yani II. bin yılda İsuwa olarak adlandırılan yörede aramak gerektiği anlaşılmaktadır.

Alzi ve Enzi adları Yeni Aşşūr dönemi yazıtlarına göre yukarıda belirttiğimiz gibi İsuwa ülkesinden başka Suḫme/Suḫni²⁶ adlı bir ülke ile daha ilişkili görünmektedir. Kuruh Monolitinde III. Şulmānu-aşarēd Enzite ülkesini aldıktan sonra Arzaniania (Murat) nehrini geçerek Suḫme ülkesine saldırır. Nimrud'da bulunmuş Siyah Obeliskte de Suḫni Alzi ülkesinden sonra gelir. Suḫme ya da Suḫni ülkeleri ile Alzi ve Enzi ülkeleri Arzaniania (Murat) nehri tarafından ayrılıyor; Alzi ve Enzi adları bu nehrin batısındaki alan için kullanılıyor görünmektedir.

Görüleceği üzere Alzi ve Enzi/Enzite biçimlerinde görülen ülke veya kent kabaca, batısı Fırat ile sınırlanan İsuwa (Elazığ yöresi) ülkesinde, doğusu Arzaniania (Murat) nehri, güneyi de Namdanu (maden) dağları tarafından çevrili alanda yer alıyor olmalıdır.

Alzi ülkesinde yaşanan siyasi gelişmelerle karşılaştırılabilecek arkeolojik malzeme de sözüne ettiğimiz Tosoların kuzeyindeki bu alanda yoğunluk kazanır.

²⁴ G. M. Schwartz, "The origins of the Aramaeans in Syria and Northern Mesopotamia: Research problems and potential strategies", *To the Euphrates and Beyond* (Archaeological studies in honour of M. van Loon, Ed. O. M. C. Haex, H. H. Curves, P. M. M. G. Akkermans), Rotterdam 1989, s. 275 vdd.

²⁵ Russell, *age*, 184.

²⁶ Hitit yazıtlarında KUR^{URU} zuḫma (bkz. del Monte-Tischler, *age*, s. 516), Orta ve Yeni Aşşūr yazıtlarında da KUR^{URU} suḫme (bkz. Nashef, *age*, s. 236) ve KUR^{URU} suḫne (S. Parpola, *age*, s. 315) biçimlerinde görülen isimlerin aynı ülke için kullanıldığı benimsenmektedir (bkz. Russell, *age*, s. 185 vdd.; K. Köroğlu, *Urartu Devleti'nin Güneybatı Yazıtları* [Yayınlanmamış Master Tezi] İstanbul 1988, s. 63 vd.).

Yazılı belgelere göre MÖ. II. bin yılın ikinci yarısında Enzi/Alzi ülkesinin içinde yer aldığı İsuwa başlangıçta Hititler ile Mitanni krallığı arasında tampon bir bölgedir. I. Tudḫalia döneminden itibaren Hitit akınlarına maruz kalan yöre, I. Suppiluliuma'nın kuzey Suriye seferi sonrası IV. Tudḫalia zamanında hakimiyet altına alınarak MÖ. 13. yüzyıl ortalarına değin daha çok bu kültürün etkisi altında kalır²⁷. Bu dönemle ilgili arkeolojik malzeme de Keban ve Karakaya kurtarma kazılarının gösterdiği üzere Elazığ yöresinden elde edilmiştir²⁸.

Mitanni Devleti'nin I. Şulmānu-aşarēd (1274-1245) tarafından yıkılmasından sonra, Aşşūr yazıtlarında yorenden söz edilmekte ve anlaşıldığı kadarıyla I. Tukulti-Ninurta (1244-1208) döneminden itibaren yerel kralların yönetimindeki Alzi denetim altına alınmaya çalışılmaktadır²⁹.

MÖ. 12. yüzyıl başlarından itibaren batıdan boğazlar üzerinden dalgalar halinde gelerek Mısır kapılarına kadar bütün Akdeniz sahillerine yayılan Deniz Kavimleri hareketinin, Aşşūr krallığının kuzeye olan ilgisinin bir süre kesilmesine neden olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere bu büyük göç dalgasını izleyen yıllarda Hitit İmparatorluğu'nun da siyasi egemenliği son bulmuştur.

Bu olaydan kısa bir süre sonra MÖ. 12. yüzyıl ortalarından itibaren Alzi'de artık Muški adlı yeni bir kavim olduğu görülmektedir. I. Tukulti-apal-ešarra (1115-1077) tarafından 50 yıldan beri Alzi'de oturduğu bildirilen bu kavim, yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla güneye Aşşūr ülkesinin kuzeyine doğru hareket halindedirler³⁰. Elazığ yöresinde de çağdaş tabakalarda, yöreye bu dönemde bir göçün varlığını gösteren yeni bir seramik türü ortaya çıkar. *Yivli seramik* diye adlandırılan ve Muşkililerle ilişkiye sokulan bu türün, son yıllarda yapılan araştırmalarla bu topluluğun hareketine paralel biçimde Torosların güneyine doğru da yayıldığı saptanmıştır³¹.

Yeni Aşşūr dönemi başlarında II. Adad-nerārī (911-891)³² ve özellikle de III. Şulmānu-aşarēd (858-824)³³ zamanında, Doğu Anadolu'da örgütlenmeye başlayan Hurri topluluklarına karşı girişilen hareketler çerçevesinde Alzi ülkesine de yeniden seferlerinin yapıldığı görülmektedir. III. Şulmānu-aşarēd'in Doğu Ana-

²⁷ Bkz. not. 22 gösterilen yerler.

²⁸ Toplu bilgi için bkz. V. Sevin, "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkililer Sorunu", *Höyük* 1, 1991, s. 51 vd.

²⁹ Bu dönemde Alzi'den söz eden Aşşūr yazıtları için bkz. A. K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions* I, Wiesbaden 1972, no. 701, 715, 721, 760, 773, 783, 803, 806, 811, 849; Ayrıca I. Şulmānu-aşarēd dönemine atfen burada çıkmış olan bir isyandan ve bu isyanı başlatan Alzi kralı Eḫlītešup için bkz. Grayson, *age* I, no. 693.

³⁰ İlk kez I. Tukulti-apal-ešarra dönemi yazılı belgelerinde 50 yıldan beri Alzi'de oldukları bildirilen Muşkililer'in (Grayson, *age* II, no. 12, 18, 24, 66, 92, 94, 96), Yeni Aşşūr dönemi başlarında 9. yüzyılda hala Yukarı Dicle ve Orta Fırat yöresinde oldukları anlaşılmaktadır (bkz. M. Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", *The Cambridge Ancient History* III/2, 1991, s. 622 vdd).

³¹ Yivli Seramik türü Elazığ bölgesi merkez olmak üzere kuzeyde Transkafkasya ve Erzurum çevresine, güneydoğuda Urmiye gölünün batı kıyısına, batıda Fırat nehri kıyılarına ve güneyde de Tel Halaf'a kadar genişlemektedir (bkz. Sevin, *Höyük* 1, 1991, s. 51 vdd.; K. Bartl, "Zur Datierung der *almonocromen* Ware von Tell Halaf", *To the Euphrates and Beyond: Archaeological Studies in honour of Maurits N. van Loon*, Haex, O. M. C. et al (eds.), (Balkema, Rotterdam 1989, s. 257 vdd.; M. Özdoğan, "1988 yılı Diyarbakır Yüzyeç Araştırması", VII. AŞT, 1990, s. 459 vdd).

³² Grayson, *age* II, s. 421.

³³ Alzi/Enzi'den söz eden 3. yüzyıla ilişkin yazıtlar için bkz. P. Hulin, "The Inscriptions on the Carved Throne Base of Shalmaneser III", *Iraq* 25, 1963, s. 53; Luckenbil, *age* I, no. 560, 604, 607, 619, 641, 680, 688, 692; J. Laessle, *Building Inscriptions from Forth Shalmaneser Nimrud*, *Iraq* 21, 1959, s. 41.; 15. yıl seferi için bkz. Luckenbil, *age*, no. 638, 660.

dolu üzerine düzenlediği altı seferden ikisinde (3. ve olasılıkla 15. yıllarında) izlediği yollar Alzi ülkesinden geçmektedir³⁴. Alzi adı erken Yeni Aşşür dönemi yazıtlarında, V. Şamşı-Adad (823-811)³⁵ ve III. Adad-nerārī (810-783)³⁶ döneminde birer kez daha görülür. Bu dönemde Torosların güneyinde Tuşhan (Diyarbakır/Üçtepe) ve Amedi (Diyarbakır) eyaletlerini kuran Aşşür krallığının kuzeydeki bu bölgeyi haraç ve vergi olarak kendine bağlı tutmak istediği anlaşılmaktadır.

Alzi ve çevresinin 8. yüzyıl başlarında kral Menua (810-786)³⁷ zamanından itibaren Urartu devletinin hakimiyetine girdiği görülmektedir³⁸. Geç Yeni Aşşür döneminde III. Tukulti-apal-ešarra'nın (745-727), Urartu'nun Kuzey Suriye'deki etkinliğini kırmak için giriştiği eylemler ve 735 yılında Alzi üzerinden başkent Tuşpa'ya (Van) kadar uzayan seferi, yöredeki Urartu hakimiyetinin kısa bir süre kesilmesine neden olmuştur³⁹. Ancak 8. yüzyılın sonlarından itibaren yörenin yeniden Urartu hakimiyetine geçtiği hem Aşşür yazıtları, hem de Urartu yazıtları⁴⁰ tarafından ifade edilmekte; arkeolojik belgeler de bu durumu desteklemektedir. Beş Urartulu eyalet yöneticisinin faaliyetlerinden söz eden II. Şarru-kēn (Sargon) (722-705) dönemine ait bir mektupta, Alzi'de Siplia adlı bir Urartulu yöneticinin varlığı bildirilmesi bu anlamda önemli bir kanıttır⁴¹.

Urartu krallığının Alzi ve çevresindeki egemenliğinin kanıtı olarak sunulabilecek arkeolojik kalıntılar da Fırat kavsini içerisinde yer alırlar. Örneğin yöre,

³⁴ Yukarıda kralın 3. yıl seferinde Ergani-Maden geçidini kullanarak kuzeye çıktığına değinmişik. 15. yıl seferinde ise Lice-Genç geçidinden Torosların kuzeyine çıkan III. Şulmānu-ašarēd, dönüşünde Suşme-Alzi-Fırat güzergahını izlemiştir. Bu sefere ilişkin kabartma ve yazıtlar Lice-Genç geçidi üzerindeki Birkliçay'da bulunmaktadır (bkz. not 45). Ayrıca Aşşür'da bulunmuş olan stele göre 838 yılı eponymi Ninurta-kibi-usur'un yönetiminde Alzi de vardır (bkz. Ungnad, "Eponym" *Reallexicon der Assyriologie* 2, 1938, 439).

³⁵ Luckenbil, *age* I, no. 716.

³⁶ III. Adad-nerārī dönemine ilişkin olanı, 799 yılı eponymi Marduk-išmeani'nin stelidir ve burada yönetimi altındaki kentler arasında Alzi'yi de sayar (bkz. Ungnad, *age*, 439).

³⁷ Menua döneminde Alzi ve çevresinden söz eden Urartu yazıtları 4 tanedir. Bunlardan son ikisinde Alzi adı anılmaz ancak çevresinden söz ederler (bkz. K. Balkan, "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve kitabeleri" *Anatolia* 5, 1960, s. 150 vd.; Patnos yazıtı; G. A. Melikishvili, *Urartskie Klinobraznye Nadpisi*, Moscow 1960, no. 28, r. 4; Van, Surp Pogos kilisesi duvarındaki yazıt; Melikishvili, *age*, no. 39; Palu yazıtı; Ayrıca yöreye atanan bilinen ilk Urartu valisi ile ilgili olan Bağın yazıtı için bkz. Melikishvili, *age*, no. 42; H. P. Schäfer, "Zur Stele Menuas aus Bağın (Palin)", *Istanbul Mitteilungen* 23/24, 1973/74, s. 35; toplu bilgi için bkz. A. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir 1984, s. 14 vdd.).

³⁸ Daha sonra Alzi adı anılmamakla beraber I. Argiştī (786-764) II. Sarduri (764-735) dönemlerinde Elazığ yöresindeki Urartu hakimiyetinin gittikçe güçlendiği görülmektedir. Argiştī'nin bölgedeki eylemleri Van/Horhor kroniğinde anlatılır. II. Sarduri döneminde hedef artık Fırat'ın batısındaki geç Hitit krallıklarıdır. Bu faaliyetlerden söz eden 3 Urartu yazıtından Fırat kıyısındaki İzoli, Urartu'nun en batıdaki yazıtıdır (bkz. M. van Loon, "The Euphrates mentioned by Sarduri II of Urartu", *Anatolian Studies*, 1974, s. 187 vdd.; İzoli yazıtı; Diğer ikisi için bkz. Melikishvili, *age*, no. 155 E, 156 B1, r. 43; Van II. Sarduri Kroniği, Van Surp Pogos kilisesi duvarındaki yazıt).

³⁹ III. Tukulti-apal-ešarra önce 743 yılında II. Sarduri'yi Kummuşi (Adıyaman yöresi) bölgesinde Kiātan (Keysun) ve Halpi (Gölbasi) arasında yenerek Kuzey Suriye'deki ilerleyişini durdurur (bkz. Luckenbil, *age* I, no. 769, 797; M. C. Astour, "The Arena of Tigrathpileser III's Campaign Against Sarduri II, *Assur* II, 1979, s. 75). Arkasından 735 yılında da Enzi ve aynı yöredeki Şupa'yı da ele geçirerek başkent Tuşpa'ya kadar ilerler (bkz. Luckenbil, *age* I, no. 785, 813; D. J. Wisemann, "A Fragmentary Inscription of Tigrath-pileser III from Nimrud", *Iraq*, 18, 1956, s. 120).

⁴⁰ II. Rusa döneminde yöreden söz eden iki yazıt vardır. Bunlardan birinde Hāte (Malatya) ve Muški (Fırat kavsini çevresi) ülkesine yapılan bir seferden söz edilirken (bkz. Melikishvili, *age*, no. 278, r. 49; Adilcevaz yazıtı) diğeri Elazığ'ın kuzeyindeki Magzirt bölgesindedir (H.P. Schäfer, "Die Inschrift Rusa II Argistehinis in Magzirt-Kaleköy", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18, 1977, s. 248 vdd.).

⁴¹ L. W. Waterman, *Royal Correspondence of the Assyrian Empire I*, An Arbor 1930, s. 309.

kalıntıları günümüze kadar ulaşan bir yol ağı⁴² ile başkentte bağlanmıştır. Urartu dönemi yerleşmelerinin içinde Haput gerek konumu ve gerekse boyutları bakımından eyalet merkezi konumundadır. Ayrıca yöreye izoli (Kömürhan) yazıtının yakınındaki Habibuşağı, kuzeydeki Kaleköy ve Maltepe gibi sınır karakolları, Haroğlu, Tanrıvermiş gibi kaleler ve Keban bölgesinde yoğunlaşan Gökbelen, Koyunuşağı ve Örenkaya gibi madencilik merkezleri ve diğer kalıntılar ile Urartu damgası vurulmuştur (bkz. harita)⁴³.

Urartu krallığının 8. yüzyıldan itibaren yörede yeniden kurduğu anlaşılan egemenliğe ilişkin saptanabilen kalıntılardan en önemlileri, 7. yüzyıla tarihlenebilecek buluntular ele geçirilen Norşuntepe, Yıldıztepe ve Genefik gibi merkezlerdir⁴⁴.

Yukarıda tartıştığımız gerek II. bin yıla ve gerekse I. bin yıla ve özellikle de Urartu dönemine ilişkin yazılı ve arkeolojik belgeler Enzi gibi Alzi ülkesini de Elazığ yöresine lokalize etmek gerektiğini ortaya koymaktadır. Urartu ülkesi sınırının batıda Fırat, güneybatıda da Toroslar tarafından belirlendiği ve arkeolojik kalıntıların bu sınırlar içinde saptandığı dikkate alınır, 8 ve 7. yüzyılda Urartu yönetimine girmiş olan Alzi için bu sınırların dışına, Torosların güneyine yapılan lokalizasyon tekliflerinin desteksiz kalacağı anlaşılmaktadır.

Çünkü MÖ. 8. yüzyılda Torosların güneyinin, Urartu'nun rakibi Aşşür krallığı tarafından yönetildiği konusunda hemen hiçbir kuşku yoktur. Yeni Aşşür döneminde (1000-612) sözkonusu Yukarı Dicle yöresinde önce Tuşhan (Üçtepe) arkasında da Amedi (Diyarbakır) adlı iki Aşşür eyaleti kurulmuş ve imparatorluğun yıkılışına kadar merkezden tayin edilen valiler kanalıyla yöre denetlenmiştir. Bu döneme ilişkin arkeolojik kalıntıların dağılımı da sözkonusu Yukarı Dicle yöresinin Aşşür ülkesinin bir parçası olduğunu gösterecek türdedir⁴⁵.

Yukarıda belirttiğimiz ve adı günümüze kadar Til-Enzit (modern Doğankuş) şeklinde gelen höyüğün konumu, yazılı ve arkeolojik belgelerden çıkardığımız tüm bu tanımlamalara uygun düşmektedir: 175 x 150 x 25 m. kadar boyutlarıyla yöredeki en büyük iskan olanı olan bu höyük, Ergani-Maden geçidinin hemen kuzeyinde, bir Urartu eyalet merkezi konumundaki Harput kalesinin güneyinde, merkeze bağlı Mollakendi bucağındaki verimli Uluova'da yer almaktadır (bkz. ha-

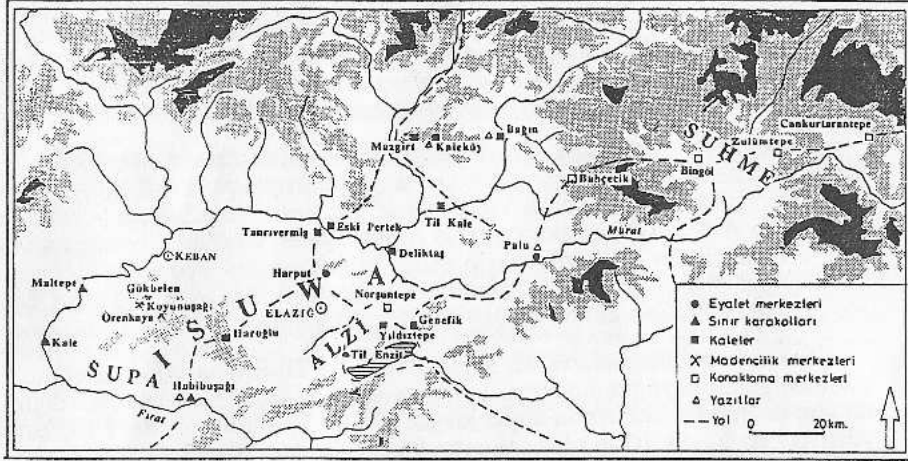
⁴² V. Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzyet Araştırması 1985", IV. AST, 1987, s. 283 vd.; V. Sevin "Elazığ-Tunceli-Bingöl İlleri Yüzyet Araştırması 1986", V. AST II, 1988, s. 4 vdd.; V. Sevin "The Oldest highway: between the regions of Van and Elazığ in eastern Anatolia", *Antiquity* 62, 1988, s. 547 vdd.; Sevin, VI. AST, 1989, s. 451 vdd.

⁴³ Bu dönemde Murat nehrinin kuzeyinde Palu kale ve yazıtı başta olmak üzere Bağın ve Mazgirt/Kaleköy gibi yazıtlı Urartu kale ve kalıntıları yer almaktadır. Elazığ yöresindeki Urartu eyalet merkezleri, kaleleri, sınır karakolları, madencilik merkezleri, kaya mezarları, yol ve konaklama merkezleri hakkında toplu bilgi için bkz. Köroğlu, *age*, s. 23 vdd. Ayrıca bkz. not. 42.

⁴⁴ H. Hauptmann, "Norşuntepe, Historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69", *Istanbul Mitteilungen* 19/20, 1969/70, s. 21. vdd.; Sevin, V. AST, Res. 27; Sevin, VI. AST, Res. 39-41; Köroğlu, *age*, lev. 4.

⁴⁵ Yukarı Dicle yöresindeki tüm Aşşür kalıntıları için bkz. K. Köroğlu, *Yeni Kazı ve Yüzyet Bulguları İşığında Diyarbakır/Üçtepe ve Çevresinin Yeni Aşşür Dönemi Tarihi Coğrafyası* (Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul 1993); Birkliçay kabartma ve yazıtları için bkz. H. F. Russell, "Assyrian Monuments at the Tigris Tunnel", III. AST, 1986, s. 361 vdd.; Ayrıca Üçtepe kazıları ve Yeni Aşşür dönemi buluntuları için bkz. V. Sevin, *Excavations at Üçtepe*, İstanbul 1989, 1 vdd.; V. Sevin "1988 Yılı Diyarbakır/Üçtepe Kazısı", XI. Kazı Sonuçları Toplantısı (KST), 1990, s. 103 vdd.; V. Sevin, "1991 Yılı Diyarbakır Üçtepe Höyüğü Kazıları", XIV. KST I, 1993, s. 175 vdd.

rita). 1987 yılında höyük üzerinde yaptığımız yüzey araştırmasında, II. bin yılın ikinci yarısından Orta Çağ'a değin süren yerleşmeyi gösteren seramik malzeme elde edilmiştir⁴⁶. Anlaşılacağı üzere bu arkeolojik kalıntılar, yazılı belgelerde Alzi/Enzi adının görüldüğü tüm dönemleri temsil eder. Bu durumuyla Til-Enzit, yazılı belgelerde Alše, Alzi, Enzi, Enzite ve bunlara benzer isimlerle belirtilen kentin lokalize edilebileceği en uygun höyüktür.

Harita: Alzi ilçesi ve çevresindeki Urartu yerleşmeleri

⁴⁶ Bkz. not 6 gösterilen yerler.